

СОЦІАЛЬНЕ МОВЧАННЯ В КОМУНІКАТИВНОМУ АСПЕКТІ

SOCIAL SILENCE IN THE COMMUNICATIVE ASPECT

Гдакович М.С.,

orcid.org/0000-0003-3755-4501

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення
Львівського державного університету внутрішніх справ

У статті розглядається соціальне мовчання як комунікативно-соціальний феномен, який характеризується багатоаспектністю і багатомодальністю. Спілкування – це поєднання вербальних і невербальних елементів. Мовчання є невербальним компонентом комунікації і, як і мовлення, виконує різноманітні комунікативні й соціальні функції.

Метою даної студії якраз і є привернення уваги до соціального мовчання як до складного соціолінгвістичного явища та вивчення комунікативної значущості соціального мовчання в українському етносоціокультурному контексті.

Соціальне мовчання є потужним інструментом комунікації, вплив якого виходить за межі словесно-звукової комунікативної практики. Мовчання в соціальній комунікації не передбачає відсутності усного мовлення, соціальне мовчання – це замовчування певних аспектів чи проблем суспільного життя. Мовчання також є етносоціальним знаком, сформованим певним соціумом, і водночас виступає таким, що регулює чи встановлює суспільні відносини.

Соціальне мовчання розуміється як соціолінгвістичний маркер культурних та суспільно-політичних процесів. Мовчання як соціальний знак вказує на статус суб'єкта мовчання: соціальне мовчання пов'язується з відстороненістю осіб чи груп від прийняття рішень. З іншого боку, соціальне мовчання – інструмент влади для владної групи, яким вона створює чи регулює суспільно-культурний простір.

Також висвітлені стратегії комунікативної поведінки домінуючих та підлеглих груп в українському соціокультурному контексті, встановлено, що українці як поневолена група в колоніальному дискурсі реалізувала свої інтенції в стратегіях «мовчання-як гніт» і «мовчання-як опір».

Соціальне мовчання як показник розвитку громадянського суспільства стає водночас і етичною проблемою, бо пов'язане з проблемою вибору мовцем комунікативної стратегії.

Ключові слова: комунікативне мовчання, соціальне мовчання, комунікативна стратегія, невербальна комунікація, комунікативна значущість, соціолінгвістичний маркер, український контекст.

Social silence as a communicative and social phenomenon characterized by multifacetedness and multimodality is covered in the article.

Communication is a combination of verbal and non-verbal elements. Silence is a non-verbal component of communication and, like speech, performs various communicative and social functions.

The purpose of this study is precisely to draw attention to social silence as a complex sociolinguistic phenomenon and to study the communicative significance of social silence in the Ukrainian ethno-sociocultural context.

Social silence is a powerful tool of communication, the influence of which goes beyond verbal and sound communicative practice. Silence in social communication does not imply the absence of oral speech, social silence is the silencing of some aspects or problems of social life. Silence is also an ethno-social sign formed by a certain society and at the same time one that regulates or establishes social relations.

Social silence is understood as a sociolinguistic marker of cultural and socio-political processes. Silence as a social sign indicates the status of the subject of silence: social silence is associated with the exclusion of individuals or groups from decision-making. On the other hand, social silence is a power tool for the ruling group, which it uses to create or regulate the social and cultural space.

The strategies of communicative behavior of dominant and subordinate groups in the Ukrainian socio-cultural context are also highlighted, it is established that the Ukrainian nation as an enslaved group in the colonial discourse realized its intentions in the strategies of "silence as oppression" and "silence as resistance".

Social silence as an indicator of the development of civil society becomes an ethical problem at the same time, because it is related to the problem of the speaker's choice of communicative strategy.

Key words: communicative silence, social silence, communicative strategy, nonverbal communication, communicative meaning, sociolinguistic marker, Ukrainian context.

Постановка проблеми. Мовчання як важливий багатофункціональний елемент діалогічного мовлення реалізує комунікативні інтенції мовців. Мовчання, як і мовлення, виконує основні функції мови – референтну, міжособистісну та текстову, а комунікативна сила мовчання часто

не поступається силі мовленого слова. Мовчання є різновекторним комунікативним знаком, що відкриває широке поле для дослідження та інтерпретації цього явища. Мовчання як невід'ємний компонент невербальної комунікації тісно пов'язане з мовленням та культурою соціуму. Як і мовлення,

мовчання покликане розкривати ідентичність окремих людей та груп; оскільки культурно-соціальні обставини, що породжують мовчання, різноманітні, саме від соціуму залежить, як застосувати чи розуміти таку комунікативну дію, як мовчання. Це дає підстави розглядати мовчання як соціально й культурно детермінований феномен.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Поліаспектність комунікативного мовчання визначає міждисциплінарний підхід до його вивчення, в останні десятиліття проблема мовчання стала об'єктом посиленої уваги дослідників із різних сфер гуманітарних наук. У лінгвістичній площині проблема мовчання розглядається в працях Ф.Бацевича, Н.Кондратенко, О.Швачко, Н.Арутюнової, А.Яворського (Adam Jaworski), особливо варто відзначити внесок останнього дослідника в актуалізації й всебічному вивченні мовчання як знаряддя комунікації в різних аспектах, зокрема в суспільно-політичному житті [1].

Постановка завдання. Актуальність дослідження зумовлена тенденціями сучасної лінгвістичної науки, яка все більше звертає свою увагу на дослідження невербальних компонентів мовлення, що репрезентують певну смислову інформацію. Одним із невербальних засобів комунікації є мовчання, вивченню комунікативної значущості окремих різновидів мовчання присвячено чимало праць. Проте феномен соціального мовчання частіше стає об'єктом вивчення соціологів, політологів, аніж соціолінгвістичних чи лінгвокомунікативних студій. Ми зробимо спробу проаналізувати соціальне мовчання як елемент і чинник формування соціальної комунікації в українському етносоціокультурному контексті.

Виклад основного матеріалу. Мова є різновидом людської поведінки, а людська поведінка є водночас фактом психологічним (біологічним) як вияв людського організму і фактом соціологічним як вияв, який залежить від співжиття з іншими організмами. Власне соціальна якість мови дозволяє вивчати мовні феномени як явища суспільного життя.

Головним способом людського спілкування є діалог. В діалогічному мовленні поширеною синтаксичною формою звертання до співрозмовника є питання. Питання, за винятком риторичних питань, вимагає або конкретної відповіді або підтвердження чи заперечення інформації, що міститься у питанні як імовірна [2, с. 47]. У контексті діалогу і міжособистісного спілкування мовчання насамперед асоціюється з не-відповіддю, відсутністю реакцій на діалогічний стимул. Як не парадоксально, але про мовчання можна говорити

лише крізь призму комунікації, тобто тоді, коли можливе спілкування взагалі. Так, Робінзон Крузо до появи на острові П'ятниці міг говорити, але не міг мовчати – тобто не давати відповіді. Отже, ми розглядаємо мовчання як окремих (поряд з мовленням-говорінням) спосіб комунікації.

Н. Арутюнова зазначає [3], що в діалозі мовчання може бути мимовільним (ненавмисним) і навмисним. Мимовільне мовчання зазвичай викликане такими чинниками, як нерішучість мовця, неухважність, вживання їжі, захворювання горла чи голосових зв'язок тощо. Навмисне мовчання – якісно дуже відрізняється від мимовільного мовчання, це свідоме утримання «від голосу». Мимовільне мовчання не є предметом вивчення комунікативної лінгвістики, натомість дослідження навмисного мовчання становить особливий інтерес для соціолінгвістики, комунікативної лінгвістики, оскільки це мовчання принципово іншого типу – комунікативне мовчання. Комунікативне мовчання можна класифікувати; зокрема розрізняють такі типи: творче мовчання, мовчання ритуальне, мовчання соціальне тощо.

У розумінні мовчання як соціального феномена відбувається зміщення акцентів зі звукового боку на змістовий. Мовчання в соціальній комунікації не передбачає відсутності усного мовлення, тобто говоріння; соціальне мовчання – це відсутність публічного голосу, це наявність мовчазних лакун, зумовлених культурно-історичними обставинами. Як зауважила С.Швачко: «Категорія мовчання людини не може існувати поза часом, темпоральність є її невід'ємною рисою. Мовчання людини пов'язане з часовими та просторовими складовими, однак мовчання влітається в «соціальну тканину життя» та по-різному розвивається історично. Мовчання має бути зрозумілим не лише в режимі мовлення, але і в інших контекстах, у поєднанні з іншими невербальними знаками, так само як воно стає зрозумілим у контексті культури. Оскільки мовчання є залежним від контексту, цей силенціальний феномен може виражати багато значень» [4, с. 227].

Соціальне мовчання може означати різні стратегії поведінки в суспільно-політичному житті. Найперше, мовчання є формою влади в соціальних відносинах. Мовчання як соціальний знак вказує на статус суб'єкта мовчання: традиційно соціальне мовчання пов'язувалося з відстороненістю осіб чи груп від прийняття рішень та позбавленням прав громадян, тоді як соціальна дія та мовлення є привілеєм домінуючих соціальних груп. Соціальне мовчання завжди сконструйоване домінуючими групами через усунення загрозли-

вих для привілейованих груп тем в соціальному дискурсі (як, наприклад, українські «самостійницькі голоси» – ідея Самостійної України в колоніальному дискурсі Російської імперії і СРСР (Советського Союзу, що був фактично продовженням в часі Російської імперії у видозміненій формі)) і також через публічне замовчування опозиційних голосів (в українському суспільно-історичному контексті йдеться не лише про відмову в доступі до публічного висловлювання через пресу чи про неможливість інтелектуального працевлаштування, а й про фізичне усунення – ув'язнення дисидентів та вбивство їх; показовими тут є споріднені долі поетів, розділених століттям у часі, Т.Шевченка й В.Стуса). Більше того: шовіністична політика Російської імперії прагнула досягти «вічного мовчання» щодо українців через позбавлення їх голосу нації – національної мови, адже найбільш репресованою була сама українська мова – численними заборонами вживання української мови в публічному просторі й запереченням самого факту існування української мови («Ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що наріччя їхнє, вживане простолюдом, є ні чим іншим, як російською мовою, лише зіпсованою впливом Польщі», Валуєвський циркуляр 1863 р. [5]). Відтак багатомільйонна українська нація була приречена на мовчання як національно-культурна спільнота, відкинута на маргінес історичного процесу й повинна була зникнути як окремих народ, асимілювавшись в «русском міре».

Отже, бачимо, що мовчання – інструмент влади для владної групи, яким вона створює чи регулює суспільно-культурний простір. Спробуймо встановити, що означає соціальне мовчання для підпорядкованих, позбавлених соціального голосу груп. Сучасні дослідники розрізняють три основні підходи щодо мовчання як соціального акту: мовчання як гноблення, мовчання як опір і мовчання як розширення можливостей [6]. Вважаємо, що опція «мовчання як розширення можливостей» не має місця в українських культурно-історичних реаліях, оскільки стосується окремих груп всередині певного соціуму в демократичних суспільствах (про що говорять самі дослідники), і тому не доцільно її застосовувати під час аналізу соціального мовчання цілої нації у бездержавний і постколоніальний період. Таким чином, соціальне мовчання виступає як «мовчання – дія» (опір, мовчазний протест) і «мовчання – анти-дія/не-дія» (мовчання пригноблених; розуміється як пасивність, позиція невтручання «моя хата скраю»).

Соціальне мовчання-невтручання (гніт) – це примусовий вибір, нав'язаний маргіналізованим групам (безправним); воно протилежне до будь-якої форми вираження соціальної позиції: «Кругом неправда і неволя, народ засмучений **мовчить...**» (Т. Шевченко); «А тюрм! а люду! Що й лічить! Од молдаванина до фінна на всіх язиках все **мовчить**, бо благоденствує!» (Т.Шевченко). Треба брати до уваги, що висловлювання в приватній розмові, які не набули соціального розголосу, не «прозвучали» в суспільстві, прирівнюються до мовчання, є так само «мовчанням – не-дією» (пригадаймо т. зв. «кухонні розмови» часів брежнєвського застою). Для тоталітарного суспільства (яким був український соціум доби УРСР) властиве свідоме уникнення мовцями загрозливих тем, що призвело багатьох до конформізму – пасивного прийняття офіційних постулатів, ідеологем тощо.

Із проблемою соціального мовлення тісно пов'язана проблема цензури (та самоцензури), яка є потужним інструментом соціального контролю. Існування цензури в суспільстві – це соціальне мовчання, створене штучно: громадянин (письменник чи журналіст) хоче і може говорити, має, що сказати, публічно говорить – але фактично мовчить (!). Вимушене соціальне мовчання, визначене соціальними умовами, не є мовчанням внаслідок гармонізації відносин, є оманливим, може закінчитися раптово із соціальним вибухом – часто замовчування певних проблем призводить до перебудови самого суспільства, а не лише інформаційного дискурсу.

Інший комунікативний намір репрезентує стратегія «мовчання – як опір» – це не мовчання (замовчування) безправних груп через відсутність соціальних каналів комунікації, а мовчання як акт боротьби з владою, як свідомий інструмент громадянського чи політичного опору. Таке мовчання – вже не нульовий акт комунікації (як у стратегії «мовчання – пригноблення»), а навпаки – є дією, таким собі мовчазним криком. Тут також можна простежити певний комунікаційний парадокс. У суспільстві обов'язок «не мовчати» – говорити від імені пригноблених, відкинутих груп – насамперед пов'язують з тими, хто за своєю соціальною роллю повинен говорити, – з письменниками, громадськими діячами, вчителями: «Ради їх, людей закованих моїх, убогих, нищих... Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх Поставлю слово» (Т.Шевченко). Говорити повинен той, кому є що сказати, і хто вміє сказати («Слово, моя ти єдина зброе!» Леся Українка). Проте неможливість висловлювання через соці-

альні причини в тоталітарному суспільстві (цензуру, утиски) спричинює або творчу кризу митця – «не маю, що сказати», або навпаки – мовчання як бунт, як вияв зовнішнього протесту – «не хочу говорити» (як писання творів «у стіл», відсторонення від читача/авдиторії через небажання мовців ретранслювати публічно владні наративи тощо): «Прости мені, мій змучений народе, що я мовчу. **Дозволь мені мовчати.** Бо ж сієш-сієш, а воно не сходе, і тільки змії кубляться й сичать» (Л. Костенко). Таке мовчання є промовистим, у суспільстві воно однозначно інтерпретується як соціальний виступ: якщо мовчить той, хто не може за своїм призначенням мовчати, значить – «не все так добре у нашому домі (суспільстві)». Про абсурдність вимушеного мовчання говорять самі письменники: «Страшні слова, коли вони **мовчать...**» (Л. Костенко); «Я заздрю всім, у кого є слова. Немає в мене слів. Розстріляні до слова. **Мовчання** тяжко душу залива. Ословленість – дурна і випадкова» (І. Драч).

Варто зауважити, що аналіз комунікативного концепту соціального мовчання неодмінно входить в етико-аксіологічну царину, адже пов'язана з вибором стратегії мовця (Що говорити? Чи говорити? Як говорити? Чи мовчати? Як мовчати?), і цей вибір пов'язаний з культурно-історичною традицією й суспільно-історичними умовами.

Незважаючи на те, що, на перший погляд, в українській мовній картині світу за словом «мовчати» закріпилася, як правило, позитивна конотація («мовчати», «промовчати») – бути розумнішим від інших, мати життєвий досвід, певний соціальний статус, наприклад: «Мовчи язичку, будеш їсти паляничку»; «Слово – срібло, а мовчання – золото»; «Хто мовчить, той двох навчить»; «Розумний мовчить, коли дурень кричить»; «Порожня бочка гучить, а повна мовчить». Негативна конотація за словом мовчання трапляється рідше: «Мовчить, як баран»), суспільно-історичні події й обставини новітньої доби розкривають протилежні емоційно-сміслові відтінки. Всупереч народній традиції мовчання в сучасній соціальній рецепції не завжди є тим чинником, що гармонізує стосунки, мовчання часто створює дисгармонію, і навіть ворожість; всупереч поширеній приказці «мовчання – знак згоди», мовчання, як правило, приховує той чи інший різновид опозиції. У більшості випадків відповідь мовчанням на репліку, що закликає до дискусії, в соціальному контексті є предметом негативної етичної оцінки, промовчати – позиція слабкої етики. Мовчання еквівалентне втечі від суспільного життя, поразці, неприйнятті виклику, оскільки «мовчання – соціальна позиція» розуміється як відсутність протесту проти утисків прав

іншого, як конформізм. Відповідальність перед суспільством за кожний свій соціальний виступ відчувало багато українських письменників, культурних діячів: «... Як мовчанням душу уяремлю, то який же в біса я поет.» (Л. Костенко).

Сильна етика вимагає говоріння, мовного бунту. В.Стус писав: «Але як то калічить душу – коли ти бачиш і **мовчиш**» [7, с. 500]. Говорити – означає виконати свій моральний обов'язок, якою б не була його ціна: «Давайте чесно, не кнопки ж ми й не педалі, що писав би Шевченко в тридцять третьому, в тридцять сьомому роках? Певно, побувавши в Кос-Аралі, побував би ще й на Соловках...» (Л. Костенко). Справжня громадянська позиція виявляється у не-мовчанні, – треба говорити, навіть якщо більшість мовчить (наприкінці дозволимо собі навести визначний, за лексикою самого автора – маркантний, вірш Івана Франка, який ілюструє громадянську й етичну настанову українського культурного громадянина останніх двох століть):

Не мовчи, коли гордо пишаючись,
Велегласно брехня гомонить,
Коли, горем чужим утішаючись,
Зависть, наче оса та бринить,

І сичить клевета, мов гадюка в корчи, –
Не мовчи!

Говори, коли серце твоє підіймається
Нетерплячкою правди й добра,

Говори, хай слів твоїх розумних жахається
Слямазарність, бездарність стара,
Хоч би ушам глухим, до німої гори, – **Говори!**

Висновки. Отож мовчання як невід'ємний компонент невербальної комунікації тісно пов'язане з мовленням та культурою етносоціуму. Соціальне мовчання є питомим і важливим комунікативним елементом, який може впливати на суспільно-політичний дискурс і визначати комунікативну практику соціуму. Соціальне мовчання також є соціолінгвістичним маркером відкритості суспільства. У демократичних суспільствах соціальне мовчання виступає як окремий (від мовлення) спосіб комунікації, у тоталітарних та постколоніальних соціумах мовчання вказує на дисфункцію соціальної комунікації. Водночас соціальне мовчання є показником розвитку як суспільства, так і особистості зокрема, оскільки пов'язане етичним і/чи громадянським вибором; відтак соціальне мовчання є ознакою слабкої етичної позиції.

Перспективним вважаємо дослідження силенціального ефекту на матеріалі різних дискурсів, осмислення соціального статусу мовчання та значення цього комунікативного елемента у міжкультурній комунікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Jaworski A. The Power of Silence: Social and Pragmatic Perspectives. SAGE, 1993. 189 p.
2. Кондратенко Н. Питання у функції відповіді як комунікативна стратегія адресата в діалогічному мовленні. *Актуальні проблеми металінгвістики* : зб. наукових статей за матер. IV Міжнар. наук. конференції. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2001. Ч. 1. С. 47–51.
3. Арутюнова Н. Феномен молчання. *Язык о языке* / за ред. Н.Д.Арутюновой. М., 2000. С. 417–436.
4. Швачко С. Мовчання як силентціальний ефект. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер. Філологія (мовознавство)*. 2012. Вип.15. С. 225–230.
5. Валуєвський циркуляр: як, ким, чому? (Про механізм нищення всього українського. Наслідки. Рецепти). *День*. 2013. № 123. URL: <https://day.kyiv.ua/article/podrobytsi/valuyevskyy-tyrkulyar-yak-kym-chomu> (дата звернення: 31.01. 2023).
6. Mateus S. Communicative Silences in Political Communication. *Pathologies and dysfunctions of democracy in the media context*. Covilhã, Labcom. 2020. URL:https://www.researchgate.net/publication/339353608_Communicative_Silences_in_Political_Communication (дата звернення: 31.01. 2023).
7. Стус В. Твори у 4 т. Т. 4: Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії. Літературна критика. Заяви, публіцистичні листи та звернення. З таборового зошита. Львів : ВС «Просвіта», 1994. 544 с.

УДК 81'354:811.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.26.1.8>

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗМІН У ПРОЄКТІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ 1999 РОКУ ТА ЧИННИЙ РЕДАКЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ 2019 РОКУ

COMPARATIVE ANALYSIS OF CHANGES IN THE DRAFT OF THE 1999 UKRAINIAN ORTHOGRAPHY HANDBOOK AND THE CURRENT EDITION OF THE 2019 UKRAINIAN ORTHOGRAPHY HANDBOOK

Думчак І.М.,

orcid.org/0000-0003-0676-8742

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української мови

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

У статті здійснено порівняльний аналіз змін чинної редакції Українського правопису 2019 року та проекту Українського правопису 1999 року. Як відомо, проект Українського правопису 1999 р. за загальною редакцією Німчука В.В. був зорієнтований на повернення значної кількості орфограм з Українського правопису 1928 року. З діаспори цей проект правопису підтримав найвідоміший український філолог Ю. Шевельов. На жаль, на сьогодні ще існує орфографічна колізія, коли соборні за духом українці по обидва боки океану використовують різні правописи: діаспора – Український правопис 1928 року («харківський», «скрипниківка», «діаспорний»), а материкова Україна – ухвалену Кабінетом Міністрів України 2019 року нову редакцію Українського правопису. Попередньо у 2015–2018 рр. Українська національна комісія з питань правопису розробила проект нової редакції цього правопису, який було схвалено на спільному засіданні Президії Національної академії наук України та Колегії Міністерства освіти і науки України 2018 року.

Чи врахували укладачі Українського правопису 2019 р. деякі орфограми з проекту Українського правопису 1999 року? Безперечно, так. Якщо порівнювати наявні зміни в чинному правописі з анкетною до проекту Українського правопису 1999 р., то бачимо, що лише 5 позицій не знайшли вияву в новій редакції правопису, а 15 в тій чи іншій формі представлені в ньому. Нами здійснений порівняльний аналіз орфографічних змін, вказано на смислові й формальні відмінності тих чи інших правил в аналізованих правописах. Також досліджено, які орфограми з проекту Українського правопису 1999 р. зовсім не враховані в чинному правописі.

Вважаємо, що слід видати новий орфографічний словник у зв'язку з виходом чинної редакції Українського правопису, оскільки в багатьох випадках наявні приклади в тексті правопису чи в покажчику до нього не спроможні задовольнити усіх сумнівних випадків.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що в чинній редакції Українського правопису відтворено чимало орфограм проекту Українського правопису 1999 року і відповідно й Українського правопису 1928 року. Деякі орфограми є обов'язковими, інші – варіантними. Щодо останніх то через деякий час мовна практика підкаже, яка орфограма виявиться більш вживаною і відповідно може набути статусу однієї правильної.

Ключові слова: орфограма, орфографічний кодекс, проект Українського правопису 1999 року, транслітерація, чинна редакція Українського правопису.